

LAMIYƏ NƏBİYEVƏ*

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ NAXÇIVAN ŞAİRLƏRİNİN YARADICILIĞINDA
BƏDİİ DİL PROBLEMI

Məqalədə müstəqillik dövründə Naxçıvanda poeziya sahəsində fəaliyyəti olan şairlərin bədii dili problematik səviyyədə araşdırılmışdır. Göstərilmişdir ki, müstəqillik dövrü olaraq səciyyələnən bir dövrdə yaranan ədəbiyyatın dili özünəməxsusluğu ilə fərqlənmişdir. Müstəqilliyin ilk mərhələsində yaranan ədəbiyyatın dili sonrakı dövrlərin də bədii dilindən fərqlənərək dövrə uyğunluq nümayiş etdirmişdir. Məhz bədii dilin ifadə qüdrəti sayəsində ədəbiyyat ictimai-tarixi şəraitin bədii yadaşı olaraq əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu dövrün bədii dilində lingvistik və statistik təhlillərə əsasən “azadlıq”, “istiqlaliyyət”, “özgürlük”, “müstəqillik”, “xilaskarlıq”, “xilaskar”, “Heydər Əliyev, Heydər ata, Heydər baba” və başqa özünəməxsus sözlərin işlənməsi fəallıq təşkil etmiş, dövrün panoramasını ehtiva etmişdir. Həmçinin mövzuya uyğun xüsusi bədii leksika da fəallığı nümayiş etdirmiş və özünəməxsus söz və ifadələr yer almışdır. Hüseyn Razi, Həsən Elsevər, Kəmalə, Elman Həbib, Asim Yadigar, Vaqif Məmmədov, Muxtar Qasımzadə, Mirkərim Həsərət və başqalarının yaradıcılıq dili problemin araşdırılması baxımından konkret nümunə və örnəklərlə zəngindir.

Açar sözlər: Müstəqillik dövrü, Naxçıvan ədəbi mühiti, poeziya, bədii dil, tarixi kolorit.

Giriş

Məlum olduğu kimi, bədii dil sənətkar üçün varlığı əks etdirmə vasitəsidir. Bədii dilin əsərin yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə uyğunluq təşkil etməsi ədəbi hadisənin ən ideal nailiyyəti hesab olunur. “Mətnin səciyyəsi ilə əlaqədar sözün mənası və funksiyaları dəyişir. Söz gah əşyavi-məntiqi mənə, gah da əşyavi-məntiqi mənə ilə yanaşı, əlavə ekspressiv-emosional çalarlar da ifadə edə bilir” [2, s.4]. Bu mənada əsərin dili onun bədii xüsusiyyətlərinə nə qədər uyğun qurularsa, ədəbi əsərin də öz missiyasını həyata keçirməsi bir o qədər uğurla başa çatır. Belə ki, əsərin təsirliliyi, problemi uğurla ifadə və ehtiva etməsi, canlılığı və ideyalılığı məhz bədii dilin imkanlarından istifadə sayəsində mümkün olur. Mir Cəlal yazırdı ki, “bədii dil əsərlərdə həyatı, varlığı şairənə bir şəkildə, lövhələr vasitəsilə əksətdirmə, ümumxalq dilindən kənar, əlahiddə bir dil deyildir. Canlı danışmaq dili, ədəbi dil, bədii dil – hamısı ümumxalq dilidir” [8, s.75]. Bu baxımdan bədii əsərin nailiyyəti onun dilinin mükəmməlliyində təzahür tapır. Əslində sənətkarlığın da ilkin şərtini bədii dildən istifadə məharəti təşkil edir.

Əsas təhlil

Bədii dil həm də bədii üslubda qurulan, obrazlı dildir. Obrazlılıq isə “bədii üslubda seçmə nitq vahidlərinin sərrast düzümündən yaranan, hər hansı bir şəxsi, əşyanı, məkanı, konkret varlığı ...dildə estetikanın ya gözəllik və ülvilik, ya da eybəcərlik və rəzillik kateqoriyalarına uyğun tərzdə, ancaq həyatda olduğundan daha parlaq əks etdirən qeyri-adi fikirlər toplusu, möcüzəli söz hörgüsü, ... söz memarlığıdır” [1, s.5]. Bu baxımdan Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Naxçıvanda da yeni ədəbi mühit formalaşmağa başlamış, müstəqilliyin verdiyi imkanlar üzrində milli maraqları ehtiva edən yeni məzmunlu və forma mükəmməlliyinə malik bir ədəbiyyat meydana çıxmışdır. Sənətkarlar ümumxalq dilinin bütün imkanlarından məharətlə istifadə etməklə ana dilinin inkişafı, zənginləşməsi və ifadə məharətini artırmağa xidmət etmişlər.

Müstəqillik dövrü Naxçıvanda yaranan poeziyada bədii dil özəlliyi

Çox doğru və tutarlı səsləndirilmişdir ki, “milli dil əsasında yaranmış hər bir bədii əsər dövrün aynası, onun xüsusiyyətlərini əks etdirən vasitə rolunu oynayır” [7, s.18]. Əlbəttə, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra ictimai formasıyada və şüurda baş verən ciddi dəyişikliklər bədii dildə də özünü göstərmiş, yeni düşüncə tərzinə və inkişaf şərtlərinə uyğun bədii ifadə imkanları ortaya çıxmışdır. Söz yox, canlılıq təşkil edən dildə ilk növbədə sosializmin qalıntıları təmizlənməyə başlamış, müstəqil mövcudiyyət və inkişafın gətirdiyi yeniliklər ifadə olunmağa başlamış, millik kəsb edən leksik fonda istifadə edilmə özünü nümayiş etdirməyə başlamışdır. Bu mənada dil zamandır,

konkret dövrü, zamanı və onun inkişaf xüsusiyyətlərini ehtiva edən əksətdirmə vasitəsidir. Buna görədir ki, 1990-cı illər hadisələrinin məzmununa uyğun olaraq bədii dildə müxtəlif mövzuları əks və ifadə etdirən bədii dil və lüğət fondu formalaşmışdır. Artıq müstəqillik dövrü ədəbiyyatı üçün xarakterik mövzu, məzmun, problem, forma təzahür etdiyi kimi, bədii dil də təcəssüm etmişdir. Xalqın apardığı milli azadlıq, milli faciələrin gətirdiyi kədər, milli dövlətçilik ideali, işğal edilən ərazilər, dövlət müstəqilliyinin bərpası, möhkəmləndirilməsi və inkişafı, beynəlmilləlik, sosial ədalət, türk dünyası birliyi və qardaşlığı və digər mövzular müstəqillik dövrü ədəbiyyatı üçün inkişaf istiqamətləri olduğu kimi, bu mövzuların da ədəbiyyatda təcəssümü və bədii həlli üçün özünəməxsus ifadə vasitəsi – bədii dil formalaşmışdır. 90-cı illər ədəbi prosesi üçün aktual olan mövzulara uyğun olaraq bədii dildə də statistik olaraq “azadlıq”, “istiqlaliyyət”, “müstəqillik”, “suveren” və ya “suverenlik”, “birlik”, “həmrəylik”, “mübarizə”, “Qarabağ”, “xilaskar”, “Heydər Əliyev, Heydər ata, Heydər baba” və digər sözlərin işlənməsi fəallıq təşkil etmişdir. Məlum olduğu kimi, 1988-ci ildən başlayaraq ermənilər Azərbaycanın dilbər guşəsi olan qarabağın işğal edilməsi və yeni intiriqanın meydana çıxması üçün fəal mübarizəyə qalxırlar. Məhz belə bir zamanda ədəbiyyat xalqın ümummilli iradəsinin bədii əksi olaraq bu problemi ön sıraya qoyur və “Qarabağ” söznünün fəallıq təşkil etdiyi əsərlər yazırlar. Naxçıvan ədəbi mühitinin qiymətli sənətkarlarından olan Hüseyn Razi “Qarabağdadır” başlıqlı şeiri ilə ümumxalq mübarizəsi və iradəsinə əks etdirmişdir:

Çılğın fərtına var ürəyimizdə,
Qəzəbdən gərilməş əsəblər yanır.
Təmkinli görünə bilsək də üzde,
Ruhumuz alışıb qasırgalanır.

İnamla köksünü qabardıb vətən,
Ədalət kiçilir, haqq təpiklənir.
Sanki qiyamətin sur dördüyündən
Bizə faciəli xəbərlər gəlir [9, s.40].

Şeirdə mövzu və problemin məharətlə ehtivası üçün bədii dil mükəmməl rol oynamışdır. Bədii dilin ifadə imkanları arasında leksik fond da diqqəti cəlb edir. Problemi ehtiva edən, qabarıq təzahür etdirən söz və ifadələr fəallıq təşkil etmişdir. Hətta əsər mövzu-problem və forma baxımından iki mərhələdə özünü nümayiş etdirmişdir. Birinci olaraq SSRİ adlanan xalqlar həbsxanasında ədalətin ortadan qalxması və Azərbaycan xalqına qarşı düşmənçilik mövqeyini əks etdirən ərazi işğalı probleminin ehtivası yer almışdır. Burada mövzunu ümumi planda əks etdirən məzmun üstünlük təşkil etmiş, problemin xarakterinə uyğun olaraq “ürəkdə fırtına”, “qəzəb”, “əsəb”, “ədalət”, “haqq”, “kiçilmək” və s. sözlər fəallıq təşkil edir. İkinci mərhələdə isə birbaşa Qarabağ problemi özünün ehtivasını taparaq şeirin ümumi ruhuna və bədii dilinə hopur, hətta “Qarabağdadır” sözü rədif təşkil edir. Şeirdə “Qarabağ” sözü səkkiz dəfə işlənmiş, problemin ehtivasına köməkçi olan və onu tamamlayan “dövlət himnimiz”, “müdrük, odlu səsələr”, “məğrur babalar”, “nakam nənələr”, “mələk gözəllər”, “ruhu müqəddəslər” və digər söz və ifadələr fəallıqla istifadə edilmişdir. Şeirdə:

Bu gün odlar yurdu coşqın bir dəniz,
Haqqın kürsüsündən danışırıq biz.
Bütün tariximdə ən ibrətamiz,

Ən möhtəşəm dərslər Qarabağdadır [9, s.41] – bəndində işlənən sözlər ictimai-siyasi məzmun və eyham dolu sözlər olaraq istifadə edilmişdir. Əlbəttə, Qarabağda ölüm-qalım savaşının gətirdiyi, xalqın bütün iradəsi ilə mübarizə açdığı bir zamanda müəllif Qarabağdakı haqq savaşını bütün dünyaya və düşmənlərə dərs olaraq qiymətləndirmişdir. O gün üçün haqlı olan bu ifadələr bu gün üçün də öz haqlılığını və ciddi ictimai məzmununu qəti olaraq qorumaqdadır.

Hüseyn Razinin “Ağrı dağı” şeirində və bu bu mövzuda yazılmış digər nümunələrdə Azərbaycan və türkiyənin iki qardaş xalq olaraq birliyi və ortağ dəyərləri poetik ifadə üslubuna daşınmışdır. “Ağrı dağı” mövzusunda yazılmış çoxsaylı nümunələrdə Ağrı dağı ortağ dəyər, ortağ tarix, ortağ mənsubiyyət olaraq qiymətləndirilməklə bərabər, “qardaşlıq”, “milli birlik”, “Kitabi-Dədə Qorqud” və başqaları ortağ dəyərlər mənasında mənalandırılaraq işləklilik qazanmışdır:

Taleyimiz, tariximiz yanaşı,
Qoşa dağlar vüqarında dayanmış.
Nənələrin, babaların yaddaşı
Güzgüsündə şölələnilib daranmış.

Dədə Qorqud boylarının özülü,
Yunus İmrə şeiri kimi düzülü.
Zirvələri butalanmış dağ gülü,
Sevgimizin alovunda boyanmış [9, s.42].

Göründüyü kimi, şeirin bədii dilində yer alan “Dədə Qorqud”, “Yunus İmrə”, “buta”, “yanaşı” və b. sözlər məhz ortaq tarixi birlik, milli mənsubiyyət, qardaşlıq kimi məzmun və məna daşıyan sözlərdir. Bu kimi ümumələrə H.Elsevərin, X.Kərimlinin, M.Qasımzadənin, A.Yadigarın, Kəmalənin, V.Qaraxanın və b.nin əsərlərini də daxil edə bilərik.

Bədii dilin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də “müxtəsərlik, yığcamlıq, lakonik ifadədir” [8, s.77]. Buna elmi terminologiyada “nitqin yığcamlığı” da deyilir. Belə yığcam, amma dolğun ifadələrə aforizmlər deyilir ki, sözün didaktik, tərbiyəvi əhəmiyyətini təzahür etdirmək baxımından nümunəvidir. Təsadüfi deyil ki, şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələri başda olmaqla yazılı ədəbiyyatımızda da hər zaman aforistik ifadələrin işlənməsi sözə verilən tələb kimi çıxış etmişdir. Bu ənənə müasir Azərbaycan ədəbiyyatına qədər daşınmış və sözün bədii dəyəri olaraq çıxış etmişdir. Müasir dövrün söz adamları da klassik ənənələrdə olduğu kimi, aforistik ifadələrdən işlətməklə bədii sözə ibarəli məna və yük verməyi sözün tərbiyəvi əhəmiyyəti olaraq davam etdirmişlər. H.Razi “Qardaş” adlı şeirində müasir dövrün ictimai prosesləri baxımından məzmun verməklə ibarəli, aforistik ifadələrə üstünlük vermişdir:

Haqqın qolunu daima zəncirləmək olmur,
Zülmün gücünə hökm edənə haqq demək olmur [9, s.43].

Bu cür ifadələrdə söz seçimi ideyalılığa əsaslanır və fikrin taleyi cümlənin məntiqi-qrammatik quruluşundan asılı olur. Belə fikir və ifadələrdə sözlər daha çox konkret və ümumi məzmun kəsb edirlər. fikrin dərin məzmun kəsb etməsi üçün funksionallaşırlar:

Milçəyi şişirdib filə çevirsən,
Fillə üzləşəndə ondan fil olmaz [9, s.44];
Yaxud:

Hər çayın öz adı, öz məcrası var,
Qəfil ildırımlar bir anlıq olar [9, s.44].

Kəmalədə “hər müşkülü birlik düzəldər” [5, s.32], A.Yadigarda “Zaman güclünü də ağılada bilir. Zaman sinələrə dağ çəkənlərin Bir gün üriyini dağlada bilir” [10, s.300], Mirkərim Həsərdə “Sarvanbaşı eşşək olub, döz görüm, Donqar dəvə, bundan sonra minilmə!” [4, s.87], Muxtar Qasımzadədə “Zərrəyə zərrətək baxma həyatda, Damlada bir günəş doğur görürsən” [6, s.94] və b.

Bədii dilin əsas funksiyalarından biri həm də formaca gözəl, cəlbedici, təsirli ifadə etməkdir. Bunun üçün dilin mövcud imkanlarından məharətlə yararlanmaq bədii-obrazlı dilin kamil ifadəliliyi ilə təzahür tapa bilir. Bədii dildə müxtəlif söz qruplarından, məcazlardan və üslubi fiqurlarlardan istifadə edilir, beləliklə də, ana dilinin zənginliyi və işləkliyi təzahür etdirən bir örnək ortaya çıxmış olur. Bədii dilin tərkibində müxtəlif səviyyəli koloriti gözləmək və təmin etmək məqsədilə köhnəlmiş sözlərdən, o cümlədən arxaizm və tarixizmlərdən, neologizmlərdən, dialektizmlərdən, jarqonlardan və b. istifadə edilir. Bu isə fikrin dürüst, dəqiq anlaşılmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, 90-cı illərin böhranlı vəziyyəti, mürəkkəbliyi və fəciliyini təqdim etmək üçün həmin dövrün poeziyasında uyğun söz və ifadələr işlədilir. Əlbəttə, o dövr üçün neologizm olan bu sözlər bu gün üçün artıq tarixizmlər və ya köhnəlmiş söz qrupuna daxil olmuşdur. “Böhran”, “səfələt”, “yenidənqurma”, “perestroyka”, “xallı rəhbər”, “xallı şeytan” və başqa sözlər dövrün ictimai vəziyyətini təyin etmək üçün işlədilən söz qrupuna daxildir. Bədii dildə yer alan bu sözlər konkret tarixi hadisələrə, Azərbaycan xalqına qarşı münasibətə ad vermək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Hətta bu sözlərin arasında “perestroyka” kimi varvarizmlərə, “xallı rəhbər, xallı şeytan” kimi satirik məzmun kəsb edən sineqdoxalara da yer verilmiş, ictimai-tarixi şəraitin vəhmliyi və fəciliyi bədii dilin gücü ilə ifadə olunmuşdur.

Tarixizmləri, həm də abidə, memarlıq nümunəsi və digər söz qruplarına aid nümunələrin işləkliyi baxımından Muxtar Qasımzadənin “Yaddaş çırağı” şeirlər silsiləsi, o cümlədən A.Yadigarın, Kəmalənin, Həsən Elsevərin, H.Eyvazlının və başqalarının əsərlərində nümunələr görmək mümkündür. M.Qasımzadənin “Yaddaş çırağı” əsəri adından tutmuş dil vasitələrinə qədər milli-tarixi yaddaşı dil faktları əsasında ifadə etmək baxımından nümunəvidir:

Atam abidələr,
Anam türbələr.

Qardaşım qalalar,
 Bacım qübbələr.
 Mavi minarələr
 Pak meracımdır.
 O gəlin qayalar,
 O Kül təpələr.
 O Gümüş zağalar,
 Şəkil təpələr.
 O yazı daşları
 Carçı daşları
 Mənim alın yazım,
 Taxtım, tacımdır [6, s.33].

Bu şeirin bədii dilini təşkil edən “türbələr, qalalar, qübbələr, minarələr, merac, gəlin qayalar, Kül təpələr, Gümüş zağalar” və s. kimi sözlər memarlıq abidə adları və əfsanələrdə yer alan, tarixi yer adları və s.dir. Bu sözlər bir tərəfdən müasir ana dilində işləklilik təşkil edən sözlərdir, digər tərəfdən də tarixi məzmun kəsb etməklə tarixi koloriti təmin etməyə imkan verir.

Nəticə

Beləliklə, bədii dil ədəbi əsərin dövr və ictimai-mədəni şəraitlə uyğunlaşan ifadə vasitəsi olaraq ortaya çıxan mühüm faktor kimi çıxış edir. Bu baxımdan bədii əsərin dili onun taleyini həll edən və nailiyyətlərinin nüvəsində dayanan məziyyət olaraq yer alır. Müstəqillik dövrü kimi səciyyələnən mühüm bir mərhələdə Naxçıvan şairlərinin də bədii dilində dövrə linqvistik münasibəti ehtiva edən yaradıcılıq və ifadə vasitəsi öz mükəmməlliyini qorumuş və zəngin örnəyi meydana çıxmışdır. Bir sıra şairlərin, o cümlədən H.Razi, H.Elsevər, Kəmalə, E.Həbib, A.Yadigar, V.Məmmədov, M.Qasımzadə və başqa şairlərinin bədii dili dövrə, ictimai-tarixi, mədəni mühitə reaksiya baxımından zəngin və çevik bir dili özündə əks etdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cabbarov X. Sənətkar, söz, üslub. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 199 s.
2. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı: Elm, 1980, 252 s.
3. Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsaları. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2010, 370 s.
4. Həsərət M. Dağılasan belə dünya. Bakı: MBM nəşriyyatı, 2012, 224 s.
5. Kəmalə. Vətənə sevdalıyam. Bakı: Nurlan, 2004, 132 s.
6. Qasımzadə M. Seçilmiş əsərləri. Naxçıvan: əcəmi, 2020, 336 s.
7. Qurbanov A. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı: AMEA, 2019, 552 s.
8. Mir Cəlal, Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Maarif, 1988, 280 s.
9. Razi H. Ömür keçdi. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 304 s.
10. Yadigar A. O, mənim ürəyim deyil. Naxçıvan: Əcəmi, 2020, 464 s.

**Naxçıvan Dövlət Universiteti
 E-mail: nbzdh@icloud.com*

Lamiya Nəbiyeva

THE PROBLEM OF ARTISTIC LANGUAGE IN THE CREATIVITY OF NAKCHIVAN POETS OF THE INDEPENDENCE PERIOD

In the article, the artistic language of the poets who were active in the field of poetry in Nakhchivan during the period of independence was investigated at a problematic level. It has been shown that the language of the literature created in a period characterized as the period of independence was distinguished by its uniqueness. The language of the literature that emerged at the first stage of independence differed from the artistic language of the later periods and showed conformity to the era. Thanks to the expressive power of artistic language, literature played an important role as an artistic memory of social and historical conditions. According to the linguistic and statistical analyzes

of the artistic language of this period, the processing of the words «freedom», «independence», «independence», «savior», «Heydar Aliyev, Heydar ata, Heydar baba» and other unique words was active. has done, contains the panorama of the period. Also, the special artistic lexicon corresponding to the topic has demonstrated its activity and unique words and expressions have been included. The creative language of Huseyn Razi, Hasan Elsever, Kamala, Elman Habib, Asim Yadigar, Vagif Mammadov, Mukhtar Gasimzadeh, Mirkarim Hasrat and others is rich in concrete examples and examples in terms of examining the problem.

Keywords: *Independence period, Nakhchivan literary environment, poetry, artistic language, historical color.*

Ламия Набиева

ПРОБЛЕМА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ЯЗЫКА В ТВОРЧЕСТВЕ НАХЧИВАНСКИХ ПОЭТОВ ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ

В статье на проблемном уровне исследован художественный язык поэтов, активно действовавших в области поэзии Нахчывана в период независимости. Показано, что язык литературы, созданной в период, характеризующийся как период независимости, отличался своей уникальностью. Язык литературы, возникший на первом этапе независимости, отличался от художественного языка более поздних периодов и демонстрировал соответствие эпохе. Благодаря выразительной силе художественного языка литература сыграла важную роль художественной памяти социальных и исторических условий. Согласно лингвистическому и статистическому анализу художественного языка этого периода, обработка слов «свобода», «независимость», «свобода», «независимость», «спаситель», «Гейдар Алиев, Гейдар ата, Гейдар баба» и другие уникальные слова были сделаны, содержат панораму того периода. Также проявила свою активность специальная художественная лексика, соответствующая теме, и были включены уникальные слова и словосочетания. Творческий язык Гусейна Рази, Хасана Эльсевера, Камалы, Эльмана Хабиба, Асима Ядигара, Вагифа Мамедова, Мухтара Гасымзаде, Миркарима Хасрата и других богат конкретными примерами и примерами с точки зрения исследования проблемы.

Ключевые слова: *Период независимости, литературная среда Нахчывана, поэзия, художественный язык, исторический колорит.*

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Firudin Rzayev tərəfindən təqdim edilmişdir

İlk daxilolma tarixi: 18.04.2024

Son daxilolma tarixi: 29.05.2024